

УДК 111.852

Світлана Вдович

РОЗВИТОК ЕСТЕТИЧНИХ ІДЕЙ У ПЕРІОД РАННЬОЇ АНТИЧНОСТІ

У Національній доктрині розвитку освіти одним із важливих завдань визначено забезпечення етичного й естетичного виховання особистості, сприяння формуванню особистості, здатної будувати своє життя, відносини з навколишнім світом на засадах високої духовності, сприймати, розуміти, цінувати і створювати прекрасне у всіх сферах своєї діяльності [5, с. 10–11]. Для успішного розв'язання цього завдання необхідно ґрунтовно дослідити розвиток проблеми естетичного виховання, починаючи з античності та закінчуючи сьогоденням, проаналізувати вітчизняний і зарубіжний досвід естетичного виховання з метою його творчого застосування на практиці.

Естетичне виховання є складовою частиною виховного процесу, безпосередньо спрямованою на формування і виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей особистості, на розвиток її здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. Естетичне виховання спрямоване, насамперед, на виховання в людини гуманістичних якостей, інтересів і любові до життя в його різноманітних проявах [1, с. 119].

Нині естетичне виховання досліджується досить широко в різних аспектах: філософському (Г. Васянович, І. Зязюн, В. Кудін, Д. Кучерук, Л. Левчук, Ж. Масенко, В. Мовчан, В. Панченко, О. Семашко, Л. Сморг), загальнопедагогічному (І. Бех, О. Дем'янчук, Л. Джигун, Д. Джола, Л. Коваль, О. Кучерук, Ю. Максимчук, Л. Масол, С. Мельничук, Н. Миропольська, Ю. Пастухова, О. Рудницька, О. Сапожнік, С. Сургай, Г. Шевченко, В. Шwirка, А. Щербо), історичному (Т. Андрущенко, І. Бех, В. Бітаєв, О. Михайличенко, Т. Мочан, А. Омельченко, І. Паласевич, Д. Розовик, Ш. Рзаєв, С. Стельмах, О. Сухомлинська, Т. Тюльпа, Т. Цибар, М. Чернявська), порівняльному (М. Лещенко, Л. Михайлова, В. Новосельська).

Поняття “естетичне виховання” формувалося впродовж віків, кожна історична епоха вносила щось нове в розуміння сутності, завдань і ролі естетичного виховання особистості.

Мета статті – здійснити аналіз розвитку естетичних ідей у період ранньої античності, зокрема у досократиків.

Відомо, що термін “естетика” був введений О. Баумгартеном у 1754 р., а поняття “естетичне виховання” вперше у 1795 р. обґрунтував Й. Шиллер у праці “Листи про естетичне виховання людини”.

Естетичні теорії, на думку більшості дослідників, виникли в надрах античної філософії. Як зазначає О. Лосєв, “уся антична філософія є нічим іншим, як естетикою. Естетика – це і необхідний початок для філософії, і необхідне її завершення” [2]. О. Лосєв наголошує, що “антична філософія була насичена і навіть перенасичена естетичними судженнями і теоріями, естетичними інтуїціями і настроями і взагалі небувало розвинутим відчуттям краси” [3].

Основу для естетичних теорій підготували мілетські філософи Фалес, Анаксимандр і Анаксимен (VI ст. до н. е.), а також Піфагор, Геракліт, Емпедокл, Анаксагор і Демокріт.

Для натурфілософського періоду характерний космологізм. Основними проблемами в цей період виступають проблеми природи, її речової, матеріальної основи, космосу, його виникнення і розвитку, а також проблеми знання і його засобів, абстрактного пізнання. Космос вважався живим, мав розум і душу й розвивався за своїми законами, головним із яких був Логос (закон), а Земля зображалася здебільшого у вигляді диска, оточеного повітрям або водою. Космос був своєрідним абсолютним принципом, універсальним зразком, що породжував подібний до нього тип людського існування – гармонійна відповідність Універсуму [9]. Філософи намагалися сконструювати Космос із таких фізичних елементів, як вогонь, ефір, земля, вода, повітря.

Втіленням найвищої краси виступав Космос, який вражав піднесеною величністю, а також гармонійністю, пропорційністю та правильністю руху, що відбувався в ньому, структурним і ритмічним оформленням. Все інше надіялося красою лише тією мірою, якою воно наближалось до цієї абсолютної гармонії, а створена людиною річ розглядалася як імітація космосу.

Першою школою грецької філософії, що розробила важливі естетичні поняття, була піфагорійська школа (VI ст. до н. е.). Піфагор та представники його школи розробили вчення про число, про протилежності, про гармонію. Згідно з їх поглядами, сутністю речей є число, тому пізнання світу є пізнанням чисел. “Піфагорейство – це вчення 1) про числа самі по собі або про богів як числа; 2) про космос як число; 3) про речі як числа; 4) про душі як чи-

сла; 5) про мистецтво як число” [3]. З ученням про число пов’язана концепція про протилежності: все існуюче є низкою протилежностей, що і породжують гармонію. На думку піфагорійців, гармонія чисел є об’єктивною закономірністю, яка діє в усіх явищах життя, а отже, і в мистецтві.

Піфагор перший звернув увагу на порядок і гармонію, що царюють у Всесвіті: і в комбінації ритмів астрономічних тіл, за якими вони обертаються у просторі, відомій як “музика сфер”, і в мистецтві музики, яка очищує душу. Гармонія встановлена не лише на фізичному рівні, але також і у зв’язках між космічним і моральним порядком. Отже, космологічна теорія піфагорійців носить естетичний характер. Детально поняття гармонії Піфагор і представники його школи досліджували на прикладі музики. Як зазначає О. Лосєв, музично-математична гармонія виступає у піфагорійців першим і основним розділом їх естетики [3]. Піфагор увів звичай застосовувати музику для очищення душі та практикував лікування музикою. Деякі мелодії були проти страждань, що пригнічують душу, – смутку і мук, другі – проти гніву та злості, а треті – проти пристрастей. Піфагорійцями було відкрито гармонійні співвідношення октави, квінти і кварта, а також числові закони, які ними керують [8].

У контексті нашого дослідження важливими є думки Піфагора про виховання, зафіксовані у письмових повідомленнях древніх авторів, які дійшли до нас, про Піфагора та його вчення. Піфагор невідомо дбав про виховання, окреслив систему державного виховання. На думку філософа, виховання має велике значення для покращення людської природи. Розумна система, яка базується на правильних прикладах, є головним шляхом справжнього виховання. Виховання у Піфагора є глибоко естетичним: “Дивитися на прекрасні форми, привабливі образи і приклади приносить задоволення, є корисним і виправляє людей”; “Справжня любов до прекрасного полягає у заняттях і добрих звичаях”; “Турботу про людей найпростіше здійснювати через їх органи почуттів, із допомогою яких можна спостерігати прекрасні форми (золотий перетин, досконалі фігури) і види, слухати прекрасні пісні та ритми” [7]. Головним він вважав музичне виховання, використовував окремі мелодії та ритми для лікування людських норовів і пристрастей та відновлення початкової гармонії душевних сил та придумував для учнів мелодії, подібні до небесного звучання, з допомогою інструментів і співу.

На думку Піфагора, слід, передусім, позбуватися будь-яких нестримностей, оскільки всі хвороби і тілесні страждання – результат людської нестримності; звертати увагу на сприйняття і думки старших і тих людей, які правильно живуть. Філософ прагнув виправити норов кожної людини по-різному,

залежно і від природи, і від можливостей цієї людини [7], давав поради, як позбутися гніву, гордості, марнославства, заздрості, скупості, страху та боязливості, обжерливості, хтивості та пристрасті до насилля, лінивства тощо.

Естетичні ідеї, висунуті піфагорійцями, розвинув Геракліт Ефеський (близько 544—483 рр. до н. е.). Першоосновою всього існуючого він вважав “вічно живий вогонь”: “Світ єдиний з усього не створений ніким із богів, ніким із людей, а був і є, і буде вічно живим вогнем, який закономірно запалюється і закономірно згасає”. На думку Геракліта, у світі панує сувора закономірність і водночас немає нічого постійного. Саме Геракліту приписують слова: “Все тече, все змінюється”. Давньогрецький філософ акцентував на боротьбі протилежностей, а не їх примиренні, як вважали піфагорійці.

У контексті нашого дослідження цікавими є підходи Геракліта до таких понять, як краса, гармонія, міра.

Прекрасне, як вважає філософ, має об’єктивну основу, проте ця основа полягає не лише в числових відношеннях (як це було у піфагорійців), а й у якостях матеріальних речей, що є модифікаціями вогню: “Гармонія створюється тут не просто числами, а самими речами і категоріями, і співпадають у цій гармонії не частини однієї й тієї ж речі в самій речі, а вся річ цілком – з іншою такою ж цілісною річчю, і всі речі разом – з усіма речами загалом” [3]. Краса у нього не абсолютна, а відносна. О. Лосєв віднаходить у Геракліта сліди ієрархічної драбини краси, що припускає існування твердих і визначених форм краси, які перебувають у певних взаємовідношеннях, а саме три тексти Геракліта, що дійшли до нас: “У бога все прекрасно, добре, справедливо; люди ж вважають одне справедливим, інше несправедливим”; “Наймудріший із людей порівняно з богом здається мавпою і за мудрістю, і за красою, і за всім іншим”; “Найгарніша мавпа потворна порівняно з родом людей”. Вчений робить такий висновок: “Отже, краса богів, краса людини і краса тварин є, за Гераклітом, твердо встановленими ступенями краси, які не можуть переходити одна в одну” [3].

Конкретизуючи поняття краси, Геракліт говорить про гармонію як єдність протилежностей: “Для розуміння гераклітової гармонії, згідно із загальноприйнятою думкою, слід виходити з його загальної ідеї єдності протилежностей, зокрема одиничності та множинності. ... Ця єдність будь-яких протилежностей, що перебувають у постійній боротьбі, і є справжньою гармонією, гармонією, яка утримується вогнем, початком і кінцем усього, і логосом” [3]. Гармонія, як і краса, виникає через боротьбу та має універсальний характер. Втіленням гармонії та краси, на думку Геракліта, є космос, крім того, гармонія складає основу людських відносин і є обов’язковою у творах мистецтва. Мистецтво ж Геракліт вважає

наслідуванням природи і за сутністю, і за формою. Однак естетика Геракліта не зводиться лише до онтологічного розуміння гармонії. Категорія гармонії у нього має і ціннісне значення. Це яскраво виражається в учінні про два види гармонії: “приховану” і “явну”, причому змістовнішою й естетично ціннішою вважається прихована гармонія.

Міру Геракліт визначає однією з найважливіших естетичних категорій, яка, як і гармонія, має загальний характер. Для нього міра – це об’єктивна закономірність, яка існує незалежно від людини [6, с. 19]. М. Овсянніков наголошує на матеріалістичному і діалектичному характері естетичної теорії Геракліта.

Як зазначає О. Лосев, “естетику Геракліта слід називати естетикою загальноматеріального континууму, маючи на увазі взаємне і неперервне перетворення в нього не лише елементів речей, але й самих речей, якими б відмінними вони не були” [3]. Досліджуючи розгортання естетики Геракліта, вчений систематизує наявні у давньогрецького філософа образи і категорії та формулює такі тези:

I. Краса – це вогонь і коловорот стихій, що базується на ньому.

II. Краса є логос, думка, мислення, мудрість, всезагальний закон.

III. а) краса – це потік, море буття, блискавка, війна, розбрат, золото; б) краса – це душа, світле і тепле випаровування, гармонія протилежностей; в) краса є дещо подібне до ліри і лука; вона – вічність у вигляді дитини, яка грається.

IV. а) краса – це космос; б) краса – це космічна ритміка; в) краса – це вічність.

V. а) краса – це демонічна індивідуальність; б) краса є сухим блиском душі; в) краса – це мудрість, логос і символ, які творчо зароджуються в душі.

VI. Краса – це час, необхідність і доля [3].

При цьому О. Лосев зазначає, що ці тези “слід розуміти цілком тожотно: краса як вогонь є цілком тим самим, що й краса як логос, розум; краса як логос зовсім не відрізняється від краси як душі, як гармонії, як долі. Це різні аспекти одного й того ж” [3].

Значну увагу питанням естетики приділяв давньогрецький філософ середини V ст. Емпедокл. У контексті нашого дослідження будуть цікавими погляди Емпедокла щодо гармонії, краси, мудрості, пропорційності, а особливо його теорія чуттєвого сприйняття, вчення про естетичний принцип, про колір.

На відміну від піфагорійців, у Емпедокла гармонія вже не числова і не субстанціональна. Як зазначає О. Лосев, “Емпедоклу притаманне еротичне, сексуальне, хоча водночас і космологічне розуміння життя. Любов – це світова й органічно-життєва сила” [3]. Органічно-життєва єдність гармонії, на думку Емпедокла, – це Любов: “Всі вони (стихії), – і яскраве сонце (вогонь), і земля, і небо (повітря), і море (вода), – дружні (тобто схильні до любовного єднання) всім своїми частинами” [3].

В Емпедокла краса і стихії невіддільні, всі стихії підпорядковуються красі. Отже, за Емпедоклом, в основі краси лежить космічний любовний потяг, вона проявляється назовні в гармонійному цілому та пропорційності. Гармонія – це не лише без'якісна Куля, де щезають будь-які відмінності речей, але й чисто кількісна пропорційність елементів у кожній реальній і окремій речі. В Емпедокла ми також знаходимо трактування естетичного суб'єкта, який він вважає чуттєвим, однак відкидає при цьому чисту, хаотичну, повзучу чуттєвість. Філософ розглядає поняття “мудрість”, ідеалом якої він вважає його початкову без'якісну Кулю Любові, “з усіх боків рівну і цілком безмежну, кулеподібну, що насолоджується своєю цілковитою замкнутістю”. Отже, і красу об'єктивного світу, і красу суб'єктивної “мудрості” Емпедокл пояснює принципом гармонії.

Важливими для розвитку естетики є обґрунтовані Емпедоклом теорія чуттєвого сприйняття, вчення про естетичний принцип, про пристосування подібного до подібного в процесах чуттєвого сприйняття, про колір.

Не можна залишити поза увагою естетичні ідеї давньогрецького філософа, математика й астронома, засновника афінської філософської школи, автора вчення про гомеомерії Анаксагора (близько 500 р. до н. е. – 428 р. до н. е.). Згідно з Анаксагором, метою життя є теоретичне пізнання і свобода як його наслідок. Філософ розробив учення про принцип світового порядку, про виникнення розмірності та краси космосу, про перспективу. Головним принципом краси та порядку в усьому існуючому він вважав чистий, незмішаний розум, який знаходиться поза матерією й оформляє цю матерію ззовні та який він називав богом: “Спочатку тіла стояли [нерухомо], божественний розум привів їх у порядок і спричинив виникнення всесвіту”; “Бог був, є і буде. Він всім править і над усім володарює. Будучи розумом, він привів у порядок усі незчисленні речі, які були [раніше] змішаними” [3]. Всюди, де в Анаксагора йдеться про людський розум і розумове пізнання, як зазначає О. Лосев, слід розуміти не абстрактне мислення, а таке мислення, яке є невід'ємним від відчуттів і чуттєвих уявлень, тобто є мисленням в образах. Таке образне мислення ми звичайно називаємо естетичним або художнім. “Індивідуальність, у якій співпадає внутрішнє і зовнішнє, вічний рух і споглядальний спокій, одиничність і відхід у безкінечну даль, напружена структурність і її постійна еволюція з надр хаосу, – така індивідуальність, без сумніву, є художньою, тобто представляє собою художній образ, який сприймається естетично. Це естетичне сприйняття, без сумніву, є одним із головних предметів філософії Анаксагора. Він не може звести знання ні на ординарні чуттєві відчуття, ні на абстрактний розум” [3].

Анаксагору приписують збережений фрагмент учіння про красу, життя та смерть, у якому оспівуються, естетизуються життя і смерть: “Смерть, яка здається людям гіркою, при більш глибокому дослідженні виявляється досить прекрасною. Вона приносить спокій старості, яка зовсім не має сил, і юності, яку оточують скорботи, й отроцтву, щоб не мучилось, не трудилось, не будувало, не насаджувало і не готувало для інших вікових періодів. Вона звільняє боржника від кредиторів, які вимагають капіталу і відсотків... І якщо вона [смерть] видається неприємною погляду глядача, то закрий не певний час свої очі. І ось я побачив, яка прекрасна смерть і гідна того, щоб її просили ті, котрі тут страждають і мучаться. А це свідчить про те, яке спокійне і прекрасне життя після смерті” [Цит. за: 3].

Слід зазначити, що Анаксагор у своїх працях не розмежовував мистецтво і виробництво (що було характерним для всіх філософів античності), натомість мистецтво і мудрість він трактував виключно як практичну діяльність: “Ми користуємося своїм власним досвідом (*empeiriai*), пам’яттю, мудрістю (*sophiai*) і мистецтвом (*technai*) і [таким чином] добуваємо мед із вуликів, доїмо і різноманітними способами беремо ... все [корисне для нас]” [Цит. за: 3].

Як зазначає О. Лосєв, “В Анаксагора немає розвинутого вчення про прекрасне чи про мистецтво, як немає його і в інших досократівських мислителів. Однак, не роздумуючи спеціально про красу, Анаксагор розглядає прекрасний космос. А це означає, що естетика у нього вповні наявна, тільки естетика ця – онтологічна, або, точніше кажучи, космологічна. Однак подібна естетика у стані створити більш потужну конструкцію краси та мистецтва, ніж естетика, яка розглядає красу відірвано від життя і буття” [3].

Вперше питання теорії мистецтва розглядає давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник атомістичної теорії пояснення світу Демокрит (приблизно 460–370 рр. до н. е.), якому, крім багатьох інших, приписують авторство таких цікавих у контексті естетичних ідей робіт, як “Про кольори”, “Про ритми і гармонію”, “Про поезію”, “Про красу слів”, “Про милозвучні та немилозвучні звуки”, “Про Гомера, про правильність мови і темні слова”, “Про дієслова”, “Про спів”, “Про живопис”, “Словник”, “Перспектива” та інших, які, на жаль, не дійшли до нас. Демокрит продовжує розвивати такі основні естетичні поняття, як краса, міра, гармонія, симетрія тощо. “Об’єктивну сутність прекрасного, – зазначає О. Маковельський, – Демокрит вбачає у стрункому порядку, в симетрії, в гармонії частин, у правильних математичних відношеннях. Ця краса існує в самій природі, і людина у своїй художній діяльності наслідує її, відновлює її” [4, с. 165].

Демокрит вбачав красу в об’єктивній дійсності, однак не мислив її без розуму: “Тілесна краса людини є дечим скотоподібним, якщо під

нею не ховається розум”. При цьому він вважав, що всі біди та нещастя відбуваються з людиною через відсутність необхідних знань. Отже, набуття відповідних знань сприятиме вирішенню проблем.

Значна увага у Демокрита відводиться поняттю міри. У Демокрита міра – це відповідність поведінки людини її природним можливостям і здібностям. Через призму такої міри задоволення постає вже як об’єктивне благо, а не лише як суб’єктивне чуттєве сприйняття. До нас дійшли такі вислови філософа щодо цього поняття: “Прекрасна у всьому середина: мені не до душі ні надмір, ні недостача”, “Якщо перебрати міру, то й найприємніше стане найнеприємнішим” та ін.

Основним принципом існування людини Демокрит вважав перебування у благосному, безтурботному стані духу, позбавленому пристрастей і крайностей – евтюмії, яка є не простим чуттєвим задоволенням, а станом “спокою, безтурботності та гармонії”. Отже, поняття “гармонія” Демокрит розглядає не лише в естетичному аспекті, а й визначає гармонію як один з елементів щастя, яке можливе за умови правильного розмежування задоволень. Краса і гармонія, на думку філософа, існують у самій природі, а людина лише прагне до цього всіма своїми силами, внаслідок чого виникають мистецтва.

Виникнення мистецтва, на думку Демокрита, було тісно пов’язане з певними соціальними потребами й обставинами. Слід зазначити, що Демокрит, як і його послідовники, до мистецтв відносили не лише поезію, музику, живопис, скульптуру, а й землеробство, лікування, політику тощо. У коротких фрагментах Демокрита, які стосуються виникнення мистецтв, зазначається, що вони з’явилися внаслідок наслідування природі, імітації дій тварин: “Від тварин ми шляхом наслідування навчилися важливим справам: ми – учні павука у ткацькому і кравецькому ремеслах, учні ластівки в побудові жител та учні співочих птахів, лебедя і солов’я, у співі” [Цит. за: 4].

Приділяв увагу Демокрит і творчій діяльності митця. Він наголошував, що неможливо досягти високих вершин у мистецтві без таланту, душевного вогню і натхнення.

Таким чином, можна стверджувати, що естетика виникла разом із появою самої людини на Землі та по-різному виявлялася в ті чи інші періоди діяльності людини. Однак ідеї естетичного виховання, естетичні теорії почали формулюватися в античній філософії, яскравими представниками якої стали мілетські філософи, Піфагор, Геракліт, Емпедокл, Анаксагор, Демокрит та інші. У подальшому планується здійснити аналіз естетичних ідей періоду класичної античності, зокрема Сократа, Платона й Аристотеля.

1. Гончаренко С. Естетичне виховання // Гончаренко С. Український педагогічний словник. — К. : Либідь, 1997. — С. 119.
2. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Los_IstAntFil/index.php
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика). — М. : Государственное издательство “Высшая школа”, 1963. — 583 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://svitk.ru/004_book_book/16b/3595_losev-istoriya_antihnoy_estetiki.php
4. Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты / Александр Осипович Маковельский. — Баку : Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1946. — 402 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 2. — С. 9-22.
6. Овсянников М. Ф. История эстетической мысли : учеб. пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Высш. шк., 1984. — 336 с.
7. Пифагор о воспитании // *Пифагор*. Золотой канон. Фигуры эзотерики. — М. : “ЭКМО”, 2003. — 448 с. Электронная библиотека Александра Белоусенко. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://belousenko.com/wr_Pifagor.htm
8. Пифагор // Вікіпедія. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
9. Філософія античності // Вікіпедія. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2012

С. Вдович

Развитие эстетических идей в период ранней античности

Рассматривается история развития эстетических идей в период ранней античности, а именно у досократиков: милетских философов, Пифагора, Гераклита, Эмпедокла, Анаксагора и Демокрита.

Ключевые слова: эстетические идеи, эстетическое воспитание, ранняя античность, досократики, милетские философы, Пифагор, Гераклит, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит.

S. Vdovych

Aesthetic Ideas Development in the Period of Early Antiquity

The author considers the history of the development of aesthetic ideas in the period of the Early Antiquity, namely in works of pre-Socratics: Millets philosophers, Pythagoras, Heraclitus, Empedocles, Anaxagoras, and Democritus.

Key words: aesthetic ideas, aesthetic education, Early Antiquity, pre-Socratic, Millets philosophers, Pythagoras, Heraclitus, Empedocles, Anaxagoras, Democritus.

Рецензент — доктор педагогічних наук, професор О. М. Отич